

महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार

कु.स्मिता भिवा रणदिवे, संशोधक विद्यार्थी एम.ए., बी.एड. (ईको)

प्रस्तावना :-

महात्मा गांधीजींनी विविध आर्थिक विचार मांडले आहेत. विचारांची व्याप्ती खूप मोठी आहे. विचारात आर्थिक जीवनाबरोबर एकूण मानवी जीवनाचे मूलभूत चिंतन केलेले आहे. जीवनाच्या सर्वांगीण बाजूंचा विचार केलेला आहे. म्हणून जगात मानवी उत्क्रांतीमध्ये म. गांधीजींच्या विचारांचा उल्लेख गांधी दर्शन म्हणून केला जातो. म. गांधीजींनी स्वतंत्रपणे आर्थिक सिद्धान्त स्पष्ट केलेले नाहीत. सामाजिक, धार्मिक, आध्यात्मिक, राजकीय व्यवहारांबाबत विश्लेषण करताना आर्थिक विचार मांडले आहेत.

महात्मा गांधीचे अर्थशास्त्रीय विचार हे त्यांच्या संपुर्ण तत्वज्ञानामध्ये समाविष्ट आहेत. हा समग्र दृष्टीकोन आहे आणि याचे ध्येय हे सामाजिक अर्थशास्त्राचे समाजासाठी पुर्ननिर्माण करणे. खूप माणसे गांधीजींच्या विचारांची खिळी उडवत आहे, जसे की, जुन्या विचारांचे आणि अप्रगत विचारांचे. महात्मा गांधींनी संपूर्ण सामाजिक अर्थशास्त्राचा पुर्ननिर्माणाची कल्पना केली होती. तरी त्यांचे अर्थशास्त्रीय विचार हे सुस्पष्ट आणि त्या घटकाशी संबंधित होते. गांधीजींनी कोणतेही सैदांतिक मॉडेल अर्थशास्त्रीय विकासाशी निगडीत दिले नाहीत पण त्यांनी काही अशी तत्वे दिली की त्यांच्यावरून गांधीजी हे उत्कृष्ट, नैतिक आणि राजकीय विचारवाद्यांपैकी एक आहेत. हे जगाने स्विकारले आहे पण ते अर्थशास्त्रज्ञ होते का ? अंजारीया जे. असे लिहतात की जेव्हा आधुनिक भारतातील अर्थशास्त्रीय विचारांचा इतिहास लिहीला जाईल तेव्हा गांधीजींचे नाव हे सन्मानाने त्यामध्ये घेतले जाईल.

गांधीजींचे अर्थशास्त्रीय विचार हे धार्मिक आणि सामाजिक, अर्थशास्त्र तत्वे यांच्यावर अवलंबून आहेत व या तत्वांची अर्थशास्त्रीय शाळा आहे. त्याचे मोठ्या प्रमाणावरील वैशिष्ट्य हे मानव हा तर्कशुद्ध अभिनेता आहे. जो नेहमी जास्तीत जास्त भौतिक स्वार्थाच्या शोधात असतो. या पेपरमध्ये आपण गांधीजींचे अर्थशास्त्रीय विचार याची तत्वे स्वदेशी संकल्पना, खादी व हातमाग, सामाजिक न्याय व समानता यावर लक्ष केंद्रीत करणार आहोत. तसेच औद्योगिकीकरण आणि तंत्रज्ञान शहरीकरणाचे दुष्परिणाम इच्छांच्या मर्यादा आणि ग्रामस्वराज इत्यादीबद्दल माहिती घेणार आहोत.

उद्दीष्टे -

१. गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.
२. गांधीजींची अर्थशास्त्रीय विचारांची तत्वे अभ्यासणे.
३. गांधीजींची स्वदेशी कल्पना, सामाजिक आणि समानता, औद्योगिकीकरण व तंत्रज्ञान, शहरीकरणाचे दुष्परिणाम या कल्पना अभ्यासणे.

माहितीचे स्रोत -

हा पेपर दुय्यम माहितीचे स्रोतावर आधारित आहे. ही दुय्यम माहिती वेगवेगळ्या पुस्तकावरून, वेबसाईटवरून आणि जर्नलजमा केली आहे.

म.गांधींच्या आर्थिक विचारांची तत्वे -

१. म.गांधींच्या आर्थिक विचारांचा जोर हा साध्या राहणीमानावर होता. गरजा कमी करणे व स्वावलंबी बनविणे इ. त्यानुसार ग्राहकांची वाढती भूक प्राण्यांच्या भूकेशी जोडली आहे. राहणीमानाचा दर्जा आणि जीवनमान यात फरक आहे. उदा. अन्न, कापडआणि घराचा भौतिक आणि अभौतिक दर्जा इत्यादी.
२. म.गांधींचे आर्थिक विचार ट्रस्टीशिप प्रिन्सीपल, म्हणून ओळखले जातात. एखादी व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा समुह केवळ सभ्य जीवन विचार एक आर्थिक उपक्रम बनविण्यासाठी नाही तर त्याची अतिरिक्त संपत्ती मुलभूत गरजा आणि गुंतवणूकीच्या पुर्ततेसाठी आवश्यक आहे. सर्व गरीब आणि सर्व वंचितांच्या कल्याणासाठी होतो असा विश्वास ठेवला पाहिजे.

३. म.गांधींचे आर्थिक विचार हे लहानप्रमाणात आणि स्थानिक पातळीवरील उत्पादन, स्थानिक संसाधने वापरणे आणि स्थानिक गरजा पूर्ण करणे आहे. गांधीवादी अर्थ व्यवस्थेमुळे रोजगारांची संधी वाढतात. तसेच गांधीजींचा यंत्रसामुग्रीला पूर्ण विरोध नव्हता. त्यांनी त्याचे स्वागत केले की ज्यामुळे कामगारांचे कष्ट कमी होतील, त्रास कमी होतील.

म.गांधींच्या निवडक संकल्पना

१. स्वदेशी संकल्पना -

म.गांधीजींनी सन १९३० च्या दशकात सुरु केलेली स्वदेशी चळवळ, त्यांच्या आजूबाजूला पाहिलेल्या हस्तकला उद्योगाच्या घसरणीचा थेट परिणाम होता आणि ज्याला भारतीय ग्रामीण गरीबीचे मुळ कारण म्हणून दोषी ठरविले. या चळवळीने युरोपीयन वस्तूवर बहिष्कार टाकून प्राचीन कला कुसरीच्या घटत्या मागणीला कमी करण्याचे प्रयत्न केला. ग्रामोद्योगाच्या प्रतिस्पर्धांचा एक कार्यक्रम आखण्यात आला हा कार्यक्रम खरोखरच राष्ट्रीय पातळीवर अलौकिक बुद्धीमत्तेचा एक स्ट्रोक होता ज्याने सर्वात नम्र ग्रामीण व्यक्तीला सहज समजेल असे रॅलींग प्रतिक प्रदान केले. अशा प्रकारे म.गांधीजींची आर्थिक चिंता ही खेडेगावातील कलाकुसुरीचे कामाचे विदेशी उद्योगांच्या अतिक्रमणापासून संरक्षण करणे ही आहे आणि या चिंतेला मुर्त स्वरूप देणारी स्वदेशी संकल्पना त्यांच्या आर्थिक मुद्यावर संपूर्ण विचारसरणीची पुर्वज बनली आहे.

२. खादी आणि हातमाग -

म.गांधीजींना हे समजले होते की, भारताचा कणा म्हणजे खेडी होती ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारणा केल्याशिवाय भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे पुनरुत्थान करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नात आर्थिक आघाडीवर काही साध्य होवू शकत नाही. म. गांधीजींची अधिक क्रांतीकारी संकल्पना ज्याने देशभरात प्रचंड लोकप्रियता मिळविली ती म्हणजे हस्तकला आणि हातमाग वस्तूंचा बचाव ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी सुरु केलेल्या गिरणी-निर्मित कापडाच्या विरोधात तो निदर्शनास आणणारा हल्ला होता आणि भारतातील त्यांच्या आर्थिक हिताचा एक महत्वाचा भाग होता. चरखा आणि खादी किंवा होमस्पन खरीखरीत कापड हे राष्ट्रवादाचे प्रतिक आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था समर्पणाचे प्रतिक बनले आहे. गांधींनी सर्व सत्याग्रहींना खादीचे कपडे वापरणे बंधनकारक केले.

३. सामाजिक न्याय आणि समता -

म. गांधीजींनी अनेकदा स्पष्ट केले आहे की, मानव जातीची प्रगती करावयाची असेल आणि समता बंधूतेचे आदर्श पक्षात घ्यावयाचे असतील तर त्यांनी लोकसंख्येतील सर्वात कमकुवत मुख्य घटकांकडे सर्वाधिक लक्ष देण्याच्या तत्वावर कार्य केले पाहिजे. त्यामुळे समाजातील या सर्वात असुरक्षित घटकाचे थेट उदात्तिकरण केल्याशिवाय राष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक नियोजनाचा कोणताही विचार व्यर्थ ठरेल.

४. औद्योगिक आणि तंत्रज्ञानावरील विचार -

औद्योगिककरणाला विरोध हे गांधीवादी अर्थशास्त्राचे अतिशय महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे आणि इथे रस्किन आणि टॉलस्टॉस या दोघांचा प्रभाव अतिशय भेदक आहे. परंतू या विरोधामध्ये एक खेडूत रोमॅंटिसिझम देखील होता. जो सामाजिक अस्तित्वाचे एक सुंदर स्वरूप म्हणून ग्रामीण समुदायावर विशेष जोर देवून त्याच्या मुळ सर्व बदलांमध्ये जतन केले जावे की ज्यामुळे गांधीजींनी सर्व प्रकारच्या आधुनिक औद्योगिककरणाला विरोध केला. म.गांधीजींच्या विकासाचे मॉडेल असे होते की, ज्यामध्ये प्रत्येक गावाने सर्व गरजा आणि शहरांच्या गरजे व्यतिरिक्त विशिष्ट टक्केवारीचे उत्पादन केले म्हणून त्यांनी जड उद्योगाचे अस्तित्व मान्य केले, फक्त जड उद्योगांना केंद्रीकृत आणि राष्ट्रीयीकरण करावे लागेल असा इशारा दिला. तंत्रज्ञानाशी संबंधित गांधीजींची शंका हे त्यांच्या लेखनात तंत्रज्ञानाचा, रोजगाराचा घटक प्राणी म्हणून एक वेगळ्या प्रकारचा दृष्टीकोन आहे, परंतू त्याचा विरोध कामगार युक्तिवाद दर्शविणाऱ्या नेहतीच्या तंत्रज्ञानापेक्षा खूपच पुढे गेला, गांधीजींना तंत्रज्ञानाची भिती वाटली कारण मानवी अस्तित्वाचे मुलभूत अस्तित्व धोक्यात येईल.

शहरीकरणांच्या वाईट गोष्टी -

गांधीजींची शहरीकरणावरची भूमिकाही औद्योगिकीकरणावरील त्यांच्या विचारांचा तार्कीक परिणाम होता. त्याला या घटनेत ग्रामीण जीवन पद्धतीचे एक साधन दिसले या घटनेचे गांधीजीचे विश्लेषण बऱ्याच प्रमाणात स्पष्ट होते. भारतात ब्रिटीश राजवटीत उदयास आलेल्या शहरांचा भारताच्या अर्थ व्यवस्थेवर कोणताही फायदेशीर परिणाम झाला नाही. इंग्लंडमधील आणि युरोपमधील शहरांच्या समृद्धीचा थेट परिणाम गावाच्या समुदायावर झालेला दिसतो.

निष्कर्ष -

गांधीजी हे शैक्षणिक नसून भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे करिष्माई होते स्वराज्याच्या दृष्टीने ते प्रेरित होते त्यांचे अर्थशास्त्र हा या दृष्टीचा एक भाग होता. अशा प्रकारे गांधी केवळ आर्थिक योजनेची अंमलबजावणी करण्यापेक्षा अधिक प्रयत्न करण्याच्या आर्थिक आदर्शाचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न करित होते. त्यांचे अर्थशास्त्र काही प्रमाणात युरोपियन होते. तथापि, युरोपियन हा अव्यवहार्य किंवा अगदी अशक्य अशा गोष्टीचाही संदर्भ घेऊ शकतो. गांधीचे आर्थिक विचार त्या अर्थाने युरोपियन हे निश्चितपणे ग्रामीण भारतीयांच्या वास्तविक समाजाला लागू करायचे होते.

महात्मा गांधींचे विचार आणि तत्त्वज्ञान आपल्या देशाला सदासर्वकाळ तारक आहे; परंतु कोणताही विचार किंवा तत्त्वज्ञान जोपर्यंत प्रत्यक्ष आचरणामध्ये आणले जात नाही, तोपर्यंत तो विचार अगर तत्त्वज्ञान देशाला तारक होऊ शकत नाही. या संदर्भामध्ये महात्मा गांधींचे आर्थिक तत्त्वज्ञानसुद्धा देशाला संकटातून तारू शकेल, असे अनेक आर्थिक तज्ज्ञ मानतात. परंतु, आपल्या देशाने अगदी १९४७पासून आर्थिक गांधीवाद प्रत्यक्षात आचरणामध्ये, धोरणामध्ये किती आणला हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. याचाच आपल्याला विचार करावयाचा आहे. गांधीवादी अर्थव्यवस्थेनुसार

संपन्न समाज निर्माण करणे हे आधुनिक अर्थवादाचे ध्येय आहे, तर समाधानी समाज निर्माण करणे, हे गांधीवादाचे ध्येय आहे. गांधीवादी अर्थव्यवस्था संपत्तीपेक्षा समाधानाला जास्त महत्व देते. म. गांधींच्या मते, केवळ आर्थिक विकास, संपत्तीची निर्मिती हा खरा विकास नव्हे; तर नैतिक विकास हाच खरा विकास होय.

संदर्भ -

१. दास गुप्ता ए. के. (१९९६) गांधीज इकॉनॉमिक थॉट न्यूयॉर्क रुटलेज
२. गुडिंग ऑफ एस्टिन (२०१०) गांधीज इकॉनॉमिक थॉटची बाह्यरेखा आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे भोपाळ.
३. गोन्साल्विस, पीटर (२०१२) खादी गांधीचे मेगा सिम्बॉल ऑफ सबव्हरान, एसएजीई प्रकाशन.
४. शर्मा रमेश (१९९७) गांधीयन अर्थशास्त्र एक मानवी दृष्टीकोन, खोल आणि सखोल प्रकाशन दिल्ली.
५. <http://www.mkgandhi.org.> , <http://gandhianeconomics.com>.
६. म. गांधीचे आर्थिक विचार व सद्यःस्थिती - शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, कराड.